

Окорокова Віра Вікторівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського.

УДК: 321.07 + 121.3 +100

СПЕЦИФІКА ПУЛЬСАЦІЇ УТОПІЧНОЇ ДУМКИ В ІСТОРІЇ СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена дослідженню однієї з відомих концепцій вивчення утопічної думки – її «пульсації», розробленої сучасним російським філософом Є. Я. Баталовим. Автор звертає увагу на певні закономірності генезису утопічної думки в історії суспільства, що продиктовані рівнем вираження утопії в переламно-кризові часи, трансформацією утопічного ідеалу, еволюцією типів утопії, що в своїй купі визначає пульсацію як характерну рису утопічної думки. Головний акцент ставиться на одну з рис «пульсації» - «живучість» утопії в суспільній свідомості, не залежно від трансформаційних процесів в суспільному середовищі.

Ключові слова: утопія, утопічний ідеал, утопічна свідомість, «пульсація».

СПЕЦИФИКА ПУЛЬСАЦИИ УТОПИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В ИСТОРИИ ОБЩЕСТВА

Статья посвящена исследованию одной из известных концепций изучения утопической мысли - ее «пульсации», разработанной современным российским философом Э. Я. Баталовым. Автор обращает внимание на определенные закономерности генезиса утопической мысли в истории общества, продиктованные уровнем выражения утопии в переломно-кризисные времена, трансформацией утопического идеала, эволюцией типов утопии, в своей совокупности определяет пульсацию как характерную черту утопической мысли. Главный акцент ставится на одну из черт «пульсации» - «живучесть» утопии в общественном сознании, независимо от трансформационных процессов в общественной среде.

Ключевые слова: утопия, утопический идеал, утопическое сознание, «пульсация».

SPECIFICITY OF PULSATION OF UTOPIAN THOUGHT IN THE HISTORY OF SOCIETY

The article is devoted to the study of one of the well-known concepts of studying utopian thought - its "pulsation", developed by the modern philosopher E. Ya. Batalov. The author draws attention to certain regularities of the genesis of utopian thought in the history of society, dictated by the level of expression of utopia in times of crisis, the transformation of the utopian ideal, the evolution of types of utopia, which in its heap determines the ripple as a characteristic feature of utopian thought. The main emphasis is placed on one of the features of "rippling" - the "survivability" of utopia in the public consciousness, not depending on the transformational processes in the social environment.

Key words: utopia, utopian ideal, utopian consciousness, "ripple".

Історія людської цивілізації окрім різнобічної низки ідей, подій, представляє собою і певну історію такого невід'ємного від соціального буття людини явища як утопія. Й це не дивно, адже вивчаючи утопічну думку якогось історичного відрізка, ми тим самим підіймаємо на поверхню дослідження весь пласт суспільної свідомості, що в свою чергу, розкриває перед нами особливості світогляду тогочасної людини, характер відносин в соціумі. До якої б сфери людського буття (соціальної, політичної, духовної культури) ми не звернулися, завжди можна виокремити той чи інший вид утопії, характер спрямованості утопічного ідеалу.

Мова йде про те, що утопія як явище має певний соціальний відтінок свого часу, який

формує утопічний ідеал саме того характеру, який би відповідав тієї чи іншої ідеології, суспільним ідеалам соціального буття. Це в свою чергу розкриває як одну з її ознак тісний взаємозв'язок між динамікою розвитку суспільства та рівнем утопічної свідомості в соціальному середовищі. Грунтуючись на цій позиції російський дослідник Е. Я. Баталов сформулював відому концепцію «пульсації утопічної свідомості», в основі якої лежить феномен постійної «живучості» утопії в суспільстві не в залежності від умов її функціонування [2, с. 157]. Розглядаючи запропонований концептуальний підхід, сучасні дослідники Т. В. Розова, О. Л. Черткова, М. І. Шадурський неодноразово звертають увагу на її важливість саме у свій час (початок 90-х рр. ХХ ст.), коли відбувався перехід від дослідження утопічного соціалізму в межах радянської філософії до розгляду утопії з позиції глибокого гносеологічного аналізу не заангажованого якимись зовнішніми та внутрішніми факторами [5, 9, 11]. Відтак, постійні звернення дослідників до ідей Е. Я. Баталова сприяють актуалізації його концепції і в наш час, що і визначає мету нашого дослідження – визначення специфіки пульсації утопічної думки в історії суспільства.

На протязі світової історії можна прослідкувати періоди підйому утопічної думки та часи, коли вона ніби завмирає або навіть згасає. В часи, коли утопія перебуває на низькому рівні свого розвитку, в суспільстві чітко проявляються та поширюються антиутопічні настрої, звужується сфера її впливу. Поступово на протязі деякого періоду, в результаті зміни соціокультурної та історичної обстановки, утопічна думка починає подавати ознаки життя з більшою силою, породжуючи нові ідеї, плани, проекти та опановуючи свідомість не тільки однієї людини, а широких мас. Так, наприклад, якщо ми звернемо увагу на кількість виходу в світ утопічних проектів в різні часи, то можемо помітити таку специфіку: у відносно спокійні для соціуму часи утопія перебуває ніби в тіні, проте згодом із збільшенням кризових настроїв відбувається й значний зріст рівня утопічної думки. Дуже добре ця риса проявляється саме у переламні перехідні часи суспільства, серед яких особливе місце посідають наступні: кризовий рубіж V – IV ст. до н.е. в Стародавній Греції, перехід до Нового часу (XVI – XVII ст.ст.) та перехід до Новітнього часу (XIX – XX ст.ст.). Вивчення рівня утопічної думки у відмічені періоди показує наступні риси «пульсації».

Перший період характеризується не просто спалахом утопічних ідей, а і певною її трансформацією. Тобто, саме в цей час відбувається генеза утопії від народної до раціоналістичної. Ця перша ґрунтовна ідеологічна видозміна утопії дозволила їй вийти з рівня мрій до стану певного утопічного проекту, в якому замальовується детально будова нового суспільства за всіма сферами життя людини. Прикладом цього є «Ідеальна держава» Платона, до виходу якої суспільна думка давньогрецьких полісів не дала подібного утопічного твору.

Дійсно, в часи відносно спокійного соціально-політичного та міжнародного життя грецьких полісів утопія в основному проявлялася у вигляді поширеного на той час не лише на території Аттики, а й Близького Сходу міфу про золотий вік. Проте, поступово з наростанням соціальних протиріч грецьких полісів утопія переходить на вищу сходинку своєї дії в суспільстві. А саме, як відомо на рубежі V – IV ст. до н.е. світ аттичних полісів опинився у вихорі всеохоплюючої кризи, яка охопила всі сфери соціального життя. Як відмічає радянський історик Е. Д. Фролов, таке становище полісів було викликано передусім внутрішніми причинами (міжусобна війна), до того ж Пелопоннеська війна (431 – 404 рр. до н.е.) лише прискорила те, що було підготовлено природним ходом розвитку [8, с. 47]. Й хоча криза IV ст. до н.е. не була рівнозначна занепаду античної цивілізації, проте сучасниками вона була сприйнята як тяжке випробування, що випало на долю еллінів. Таке сприйняття самим суспільством сучасного їм життя вже наводить на думку про те, що кризовий рубіж V – IV ст. до н.е. одноставно можна віднести до перехідного часу. В ході поширення незадоволення мас простого люду існуючим положенням саме почуття кризи поступово підходило до свого вибуху. Це знайшло своє вираження у зростаючій тязі до іншого, більш справедливого ладу, у захопленні смутними згадками про щасливе життя людей в далекому минулому. Подібні

настрої ніби підживлювали утопічні ідеї в соціумі, висуваючи їх на передній план. Стає зрозумілим той факт, чому саме з цього часу можна виокремити два рівні утопічної думки – народну та соціально-теоретичну. Причому особливої активізації отримала народна утопія, як наслідок кризового відчуття народних низів. Найяскравішим джерелом для вивчення цієї утопії виступає давня аттична комедія представлена в першу чергу п'єсами відомого давньогрецького сатирика Аристофана, серед яких особливе місце посідає твір «Жінки на народних зборах» («Законодавиці») (392 р. до н.е.).

На протязі дослідження другого перехідного часу, який охоплює межу XVI – XVII століть, що знаменував собою перехід від епохи середніх віків до Нового часу, виявляється значний підйом утопічних ідей, причому цей підйом проявляється як певна трансформація утопічного ідеалу. Той вибух творчої енергії, який найбільше виразився у мистецтві та літературі пізнього Відродження, був підготовлений зародженою ще в середині феодального суспільства опозиційною йому силою – гуманізм. Основні ідейні принципи цієї нової течії розколювали суспільну думку, вміщуючи в собі немало «вибухових» ідей, які оберталися проти будь-якого соціального пригноблення або несправедливості. Такі питання як призначення людини, її місце в суспільстві та всесвіті, що підіймалися гуманістами ще у XIV – XV ст. в цей час обговорювалися у відповідності з новими завданнями, обумовленими ходом історичного процесу. Причому, з часом зміст гуманізму епохи Відродження все більше обновлювався елементами соціальної критики не лише феодалізму, а й паростків капіталістичних відносин. Критичне відношення багатьох передових мислителів до суспільного порядку свого часу, визнання їх недосконалості надавали певну актуальність питанням про роль держави, найкращий лад суспільства, справедливе розподілення духовних та матеріальних благ. Споры та дискусії на ці теми займали головне місце в тогочасній публіцистиці, що дало змогу історикам назвати XVI століття «віком політики» [10, с. 125]. Звісно, такі зміни в суспільній свідомості не могли не зачепити сферу утопічної думки в соціумі. Радянський дослідник ренесансної культури Л. М. Баткін стверджував, що якщо поглянути на ранню утопію XVI–початку XVII ст. зі сторони попереднього їй ренесансного стилю мислення, вона може бути зрозуміла як одне з показних виражень епохального зрушення у світосприйнятті. «Тогда утопия предстанет в движении от Возрождения к утопии, а Возрождение – как своего рода критическая масса, сделавшая это движение неизбежным» [3, с. 222]. Звідси вчений робить висновок – ренесансність та утопічність проявляють один одного.

Головним значенням такого невідомого до цих часів спалаху утопічної думки став подальший її підйом та, головне, подальша трансформація, яка виразилася у переході утопій класичного типу до справжніх реформаторських проєктів у XVIII ст. Мова йде про просвітницьку утопію, яка стала справжнім прикладом суспільно-політичної думки у часи Французької революції, яка базувалася на пануючій в той час просвітницькій ідеології. Досліджуючи це питання Морщикіна Л. О. взагалі називала XVIII століття віком, який сформував в своєму завершеному вигляді такий різновид утопічної думки як утопію політики [4]. Достатньо лише зазирнути у вихор подій відміченої вище Французької революції як основного джерела тогочасного утопізму, щоб побачити явні приклади. Революційна ситуація перетворила ідею "суспільного договору" на утопію політики. На зміну теоретичному зіставленню двох моделей суспільства традиційно - ієрархічного і розумного суспільства як об'єднання вільних і рівних людей – прийшов політичний конфлікт політичних програм, які протистоять одна одній. Утопія виявилася залучена в реальну політичну боротьбу, але утопією бути не перестала, бо як і раніше, виходила з протилежності між дійсністю та ідеалом; не стільки з рішучості перетворити пануючі стосунки, скільки з прагнення перетворити – цього разу за допомогою революції – погані стосунки в хороші.

Дійсно, ті реформаторські проєкти які пропонували мислителі, революціонери в більшості своїй носять утопічний характер. Деякі з них взагалі пропонували радикальні заходи перетворення існуючого державного ладу на основі руйнування монархічних устоїв, верстових

нерівностей, приватної власності як головного джерела всіх бід в суспільстві (Ж. Мельє, Л. А. Сен-Жюст). Й тут ми вже говоримо про утопію як реформаторський проєкт, що ще раз підтверджує думку Морщикіної Л. О. Насправді це на рідкість цікаве явище, коли утопія переходить з стану мрії про краще майбутнє до стану політичного проєкту по становленню нового суспільного устрою. Саме в такі переламні для соціуму часи утопістів дається інколи можливість перетворити свою альтернативу ідеалу і дійсності на політичну альтернативу. Утопіст стає далекоглядним політиком, утопія залучається до практики, а політика – до ідеалу. Утопія політики поміщає бажаний ідеал в межах досяжності людини, робить його метою боротьби. Якщо навіть ця боротьба не може закінчитися здійсненням ідеалу, вона, в усякому разі, сприяє руйнуванню існуючого порядку, із заперечення якого виростає будь-яка утопія. Ця боротьба починає щось воістину нове, хоча її остаточний результат ніколи не збігається з наміченим. Здійснений ідеал перестає бути таким, бо носить на собі пляму компромісу і поразок, які він потерпів в зіткненні з дійсністю. Але в результаті і дійсність стає іншою. Утопія політики не висуває яких-небудь суспільних ідеалів, властивих лише їй. Вона характеризується швидше особливою локалізацією цих ідеалів, чим їх безумовною оригінальністю. Можна сказати, що утопія політики є практичне вживання утопічного мислення в житті суспільства, критикованій дійсності протиставляється тут як ідея суспільство, яке виникає відразу ж в результаті вживання пропонованих партією політичних засобів.

Вони дають людині цінності, за які варто боротися, але не можуть гарантувати йому всемогутності і всезнання. Результат діяльності вислизає з-під контролю. Але значення утопії не в цьому. Воно залежить від того, якою мірою вона здатна упровадити в суспільну свідомість переконання в проблематичності існуючого порядку, а також в необхідності вибору між ним і яким-небудь альтернативним порядком.

Зміна парадигми філософського мислення на межі XIX – XX ст.ст. привела до появи нової філософії, згідно з якою людина приймається такою, якою вона є в реальності, з усіма атрибутами її життя. Актуальним стає вивчення її внутрішньої суті, психології відносин в суспільстві. Звідси беруть свій початок в XIX столітті ідеї про соціальну рівність, братерство, свободу людини як особистості, які стануть в центрі уваги багатьох зароджених в цей час суспільно-політичних течій. Неоправдані надії населення щодо справедливого реформування суспільних відносин лише прискорили підйом утопічних настроїв в суспільстві. В таких умовах утопія виступила тим інструментом, за допомогою якого можна найкращим чином змалювати образ ідеального суспільного устрою, в якому б вступили в дію означені вище гасла. Тому й не дивно, чому серед дослідників утопії панує думка стосовно того, що на початку XX століття лише в Англії з'явилося біля трьохсот утопій, десятки – в Німеччині, в США тільки за період з 1877 по 1900 роки було створено біля п'ятидесяти утопій [12, с. 10].

Особливий інтерес викликає відношення самих сучасників тодішнього життя до утопії, адже їх очима можна зрозуміти той спектр соціальних проблем, що зміцнювали її дію. Найвідоміший письменник – фантаст кінця XIX початку XX ст. Герберт Уеллс називає утопію «царством майбутнього», яке людина створює собі в мріях [7, с. 66]. Це те найкраще майбутнє, заради якого людина бореться, живе. Письменник звертає увагу на те, що кожна епоха, суспільство, особистість мають свою утопію. Утопія нерозривно зв'язана з суспільним буттям. В різні історичні часи ми можемо помітити прояви утопічної думки, з характерними для свого часу рисами. Не можна відкинути утопію від соціального життя, оскільки не в залежності від якихось обставин утопія буде існувати якщо не в формі літературного жанру, то в іншому сенсі. На його думку сучасна йому утопія бачить щастя людини в повній особистісній свободі. Людина майбутнього може робити все, тільки в розумових рамках, в яких її вчинки не спричиняють шкоди та не заважають іншим людям. В утопічному майбутньому людина повернеться до ідеалу, створеному ще в перші історичні епохи: до повної особистої свободи, на правах повної рівності [7, с.78].

Як ми побачили, починаючи з появи «ідеальної держави» Платона з кожним кроком історичного часу відбувалася постійна «пульсація» утопії, яка призвела до того, що XVII століття в наш час вчені одноголосно називають «золотим віком» утопії, а XX століття взагалі панутопічним. Показані періоди найвищого підйому утопічної думки в історії суспільства вказують на особливу практичність даної концепції, оскільки вона дозволяє виділити еволюцію утопічної думки в залежності від соціально-історичних умов буття людини та тих процесів, які впливають на стан суспільної свідомості. Враховуючи ту обставину, що утопія є виразником суспільного ідеалу, пульсація розкриває взагалі механізм дії утопії, що підтверджується виникнення саме утопічних реформаторських проектів в часи Французької революції.

Проте говорячи про «пульсацію» утопії, необхідно також додати, що вона містить в собі ще одну важливу обставину. А саме, говорячи про несприятливі для утопії часи, не слід розуміти їх лише як ті періоди, коли утопія припиняє свою дію в суспільстві. В даному випадку не можна не звернути увагу на таку властивість утопії – навіть коли вона перебуває на нижчому рівні свого розвитку, сама утопічна сутність зберігає своє існування в людській свідомості, виступаючи у формі утопічної свідомості. Доказом її існування можуть виступати мрії людей про краще життя, критика існуючого становища, або навіть створення проектів його покращення. Кажучи словами польського вченого першої чверті XX століття О. Свентоховського «её порванные и спутанные нитки, её неразмотанные клубки иногда очень долго лежат в легендах, песнях, литературе, произведениях искусства, общественном мнении ... – лежат, пока их не соберет искусная рука, и не сотрет из них узоры желанной дороги» [6, с. 5-6]. Саме здібність людини до сприйняття навколишнього середовища, його критики сприяє постійній «живучості» утопічної думки в суспільній свідомості. В несприятливі для утопії часи, коли утопія перебуває на нижчому рівні свого впливу на суспільне світосприйняття, утопічна свідомість переживає певні перетворення: зміну утопічного ідеалу, сфер впливу та об'єктів конструювання. Знаходячись, з однієї сторони, ніби в тіні соціального буття людини у вигляді ідей та мрій, з іншої сторони утопічна свідомість накопичує в собі сили для майбутнього спалаху, можливо із значно більшою силою впливу на суспільство. Й лише тоді, коли головною метою або завданням утопічної думки являється не лише критика існуючої дійсності, а й прагнення її змінити, перетворити «реальність» згідно зі своїм баченням світу, ми можемо з впевненістю говорити про високий рівень не лише утопічної думки, а й утопічної свідомості в суспільстві. Яскравим прикладом високого рівня утопічної свідомості в соціумі виступають багаточисельні в історії спроби втілити «свою» утопію в життя, побудувати общину на утопічних засадах, в якій би не було всіх тих соціальних негараздів, що охопили суспільство.

Таким чином, дослідження ідеї пульсації утопічної думки неминує вказує на те, що Е. Я. Баталов зробив суттєвий крок взагалі в самому розумінні утопії та утопічної свідомості, їх визначенні. На думку вченого, утопія – це втілення певного типу свідомості, тобто типу бачення людиною навколишнього світу, який може проявлятися в науці, в мистецтві, в філософії та інших формах суспільної свідомості [1, с. 14]. Утопію також можна визначити як довільно сконструйований образ ідеального соціуму, що отримує різні форми (міста, держави ті інші) та поширюється на все життєве середовище людини – від внутрішнього світу до космосу. Сутність утопічної свідомості, наголошує вчений, визначається загальними принципами відношення людини до соціальної дійсності, що проявляються через її відношення до соціального (історичного) часу, тобто через усвідомлення та спробу змінити напрямок часу, що проходить в різних суспільних сферах, в рамках яких діє людина. Звідси Е. Я. Баталов приходять до висновку, що сутність утопії – в спробі "піднятися над часом", розірвати жорсткий соціально-часовий континуум (й тим самим або "підштовхнути" час, або повернути назад його течію), інакше кажучи віднести до часу як до пластичного матеріалу, на що і вказує «пульсація». Дослідження утопії в межах цієї концепції дозволяє не лише

підняти пласт еволюції утопічної думки, а й виявити механізм дії утопії в суспільстві, формування утопічного ідеалу, її функції, що покликані задовольнити ті соціальні потреби, мрії людини, які вона невзмозі реалізувати в реальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баталов Э.Я. В мире утопии: Пять диалогов об утопии, утопическом сознании и утопических экспериментах / Эдуард Яковлевич Баталов. – М.: Политиздат, 1989. – 319 с.
2. Баталов Э. Я. Социальная утопия и утопическое сознание в США / Эдуард Яковлевич Баталов. – М.: Наука, – 1982. – 335 с.
3. Баткин Л. М. Ренессанс и утопия / Л. М. Баткин. // Из истории культуры средних веков и Возрождения: сборник статей / отв. ред. В. А. Карпушин. – М.: Наука, 1976. – С. 222 – 244.
4. Морщикина Л. А. Утопия и Великая французская революция "Фрагменты республиканских установлений" ("Les Institutions republicaines. Fragments") А. Сен-Жюста как характерный пример утопического творчества XVIII века / Лариса Александровна Морщикина. // <http://liberte.newmail.ru/Utopia.html>
5. Розова Т. В. Утопия как социокультурный феномен / Тамара Викторовна Розова. – О.: Астропринт, 1996. – 128 с.
6. Свентоховский А. История утопий / Алесандр Свентоховский. – М.: Типография В. М. Щаблина, 1910. – 426 с.
7. Уэллс Г. Современная утопия / Герберт Уэллс. // Грядущее (Техника и наука в будущем человечества). Современная утопия. – М.: Типография Т-ва Ч. Д. Сытина, 1909. – С. 66 – 109.
8. Фролов Э. Д. Огни Диоскуров: Античные теории переустройства общества и государства (О Сократе, Ксенофонте, Исократе) / Эдуард Давидович Фролов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – 192 с.
9. Черткова Е. Л. Специфика утопического сознания / Е. Л. Черткова. // Вопросы философии. – 2001. – № 7. – С.47-56.
10. Чиколини Л. С. Социальная утопия в Италии XVI – начало XVII в./ Людмила Сергеевна Чиколини. – М.: Наука, 1980. – 392 с.
11. Шадурский М. И. Литературная утопия от Мора до Хаксли: проблемы жанровой поэтики и семиосферы. Обретение острова / Максим Иванович Шадурский. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 160 с.
12. Шестаков В. П. Эсхатология и утопия: (Очерки русской философии и культуры): Учебное пособие / Вячеслав Павлович Шестаков.- М.: Владос, 1995.- 208 с.

Олейніков Юрій Васильович – аспірант кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського.

УДК

ПОСТМОДЕРНІЗМ ЯК ЕТАП РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАКОНІВ КУЛЬТУРНОЇ ДИНАМИКИ

Дослідження постмодернізму є найбільш актуальним сьогодні.

Постмодернізм – це тип мислення. Це – картина світу. Це також символ західної